

مقاله پژوهشی

بازشناسی اصول مؤلفه‌های سازنده مساجد دوره ایلخانی

نمونه موردی: شهر تبریز

رضا عبدالمحمدی^۱، و سعیده فیضی^{۲*}

۱- دانشجوی کارشناسی ارشد طراحی شهری، واحد آذرشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، آذرشهر، ایران.
R.abdolmohammadi73@gmail.com

۲- استادیار گروه معماری و شهرسازی، واحد آذرشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، آذرشهر، ایران. (نویسنده مسئول)
S_feizi76@yahoo.com

تاریخ پذیرش: [۱۴۰۱/۱۰/۸]

تاریخ دریافت: [۱۴۰۱/۸/۵]

چکیده

شهرسازی دوره ایلخانی بنا بر شرایط سیاسی، اجتماعی، مذهبی و فرهنگی به وجود آمده طی حملات مغولان، یکی از تأثیرگذارترین نمونه‌های تاریخ شهرسازی ایران را شامل می‌شود. در این بازه زمانی همچنین شاهد تغییرات گسترده کالبدی و غیر کالبدی در معماری مساجد در دوره ایلخانی بودیم. مسجد مهم‌ترین نهاد تمدن ساز در اسلام و روحی بزرگ در کالبد مکان است و جدا کردن این روح از آن کالبد کاری ناصواب است. دوره ایلخانی ابتدا با ویرانی‌های شدید شروع شد ولی با ورود وزیران لایق ایرانی و همچنین به اسلام گرویدن شاهان ایلخانی پیشرفت پیش از پیش در معماری مساجد رخ داد. پژوهش حاضر با روش توصیفی و تحلیلی انجام گرفته که از طریق مطالعه کتابخانه‌ای، یافته‌های میدانی و عکس برداری از مساجد ایلخانی تبریز انجام شده است. ابتدا تاریخچه مختصری از تحولات تاریخی دوره ایلخانی ذکر شده و سپس به بررسی مساجد این دوره در شهر تبریز پرداخته شده و محتوای کالبدی بناها از جمله آرایه‌ها و تزئینات ایوان‌ها، سردر، گنبد، سال ساخت و پلان مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است. با توجه به بررسی‌های که در مورد ۵ مسجد دوره ایلخانی تبریز از لحاظ مؤلفه‌های اصلی سازنده مساجد به‌طور کامل انجام گرفته و در قالب جداول و نمودارهایی در مقاله تحلیل و بررسی شده و به‌طور مجزا در مورد هر کدام از مؤلفه‌ها برای تک تک مساجد در نتیجه گیری بیان گردیده است. در کل می‌توان گفت ایلخانیان سعی کردند تا با در نظر گرفتن شرایط اقلیمی و اجتماعی شهر تبریز مساجد ایلخانی را مطابق با شرایط موجود در آن زمان بنا کنند.

واژگان کلیدی: مؤلفه‌های سازنده، دوره ایلخانی، مساجد، تبریز

۱- مقدمه

ساخت بناهای غنی و ارزشمند که علاوه بر رفع نیازهای انسان، بتواند آرامش را به انسان انتقال دهد و تا سالیان سال با ارزش باقی بماند، یک مبحث اصلی در فضای معماری کشور است. معماری مساجد گذشته به گونه‌ای بود که معماران و هنرمندان علاوه بر استفاده از فنون خاص، تمام هنر خویش را به کار می‌گرفتند تا مسجدی بسازند که جز به جز آن سبب آرامش نمازگزار باشد و او را به توحید و خدانشناسی رهنمون شود (سلطانی و حیاتی، ۱۳۹۹). در این تحقیق، معماری ایلخانی که از شاخص‌ترین دوره‌های معماری تبریز است، انتخاب شده. ایلخانان از زمان هلاکو با مدیریت دیوان‌سالاری ایرانی، جهت ثبت موقعیت و سامان بخشیدن به مطالعات جدید حکومت، تجهیز شهرها به فضاهای خدماتی در قالب مجموعه‌های عام‌المنفعه وقفی شامی مدرسه، مسجد، خانقاه، دارالضیافه و دارالشفاء را در پیش گرفتند (مردای و جعفرپور، ۱۳۹۲). مسجد به عنوان یکی از مهم‌ترین شاخصه‌های شهری در همه دوران شهرسازی اسلامی مورد توجه بوده و به عنوان یک نشانه در جامعه‌ی اسلامی جایگاه ویژه‌ای داشته است (منتظر و سهیلی، ۱۳۹۹). فرهنگ معماری و شهرسازی ایرانی با پشتوانه هزاران سال فرهنگ و تمدن و مزیت‌های رقابتی متعدد در عرصه‌های متنوع و ظرفیت‌های بالقوه در حوزه‌های مختلف، دارای ویژگی‌های رفتاری و فرهنگی برجسته‌ای است که در هنگام طراحی پروژه‌های معماری و شهرسازی نمی‌توان از آن مؤلفه‌ها غافل شد. معماری و شهرسازی اسلامی علاوه بر موقعیت طبیعی و ویژگی‌های ریخت‌شناسی، بازتاب‌دهنده ساختارهای اقتصادی، سیاسی، فرهنگی، اجتماعی هست که در کالبد بناهای آن در قالب اصولی قابل‌برداشت است (قبادیان، ۱۳۸۵). تجربه تاریخی کشورهای که در اشکال مختلف، مسیر گذار به دوره مدرن را طی کرده‌اند نشان‌دهنده آن است که گذر از جوامع ساده اولیه به جوامع پیچیده، خواسته یا ناخواسته، در بطن خود مسائل متفاوتی نسبت به قبل را در پی داشته است. نیازها، نحوه معیشت، کیفیت و اشکال سکونت، تجارت، معاشرت و نگرش افراد ساکن در شهرها دگرگون شده و در سطحی متفاوت‌تر خود را نشان می‌دهد (باقری‌بهشتی، حبیب و زرآبادی، ۱۳۹۸). با توجه به آن‌که شهرسازی دوره ایلخانی یکی از مهم‌ترین و با ارزش‌ترین نمونه‌های تاریخ شهرسازی ایران هست، مطالعات بسیار اندکی در جهت شناخت ابعاد و زمینه‌های رشد و توسعه آن، با وجود کثرت مدارک مکتوب و منقول، صورت پذیرفته است (نسترن‌پور و طبسی، ۱۴۰۱). به دلیل توجه خاص به ویژگی‌های معماری این دوره و تمرکز بر مطالعه ابنیه برجای‌مانده از آن، اکثراً جنبه‌های عملکردی و ساختاری بناها مورد بررسی قرار گرفته. با پایتخت شدن تبریز در دوره اقتدار ایلخانان و دارا بودن پتانسیل‌های لازم جهت اعمال سیاست‌های توسعه رایانه حکومت، این شهر بهترین نمونه جهت بررسی روند توسعه شهری در دوره ایلخانی است (پهلوان علمداری و حبیب، ۱۳۹۷). امروزه شاهد ساخت مساجد مختلف، با تفاوت‌های کالبدی، معنایی و حتی کارکردی مختلف، نسبت به الگوهای کهن خود هستیم، بنابراین مساجد به عنوان اولین محلی که پیامبر از آن، تحت عنوان محلی جهت ایجاد عدالت یاد کرده است. با توجه به اینکه تاکنون موضوع به طور مستقیم بررسی نشده است لزوم پرداختن به موضوع کاملاً مشهود است (دانشپور، علی‌الحسابی و حسینی کومله، ۱۳۹۹).

۲- مرور مبانی نظری و پیشینه

ایلخانان (حک. ۶۵۴-۷۵۳ ق) میراث دار معماری دوره سلجوقی (حک. ۴۲۹-۵۵۳ ق) بودند اما به تدریج در زمینه‌های مختلف اعم از عناصر معماری و تزئینی به درجه‌ای از پیشرفت و مهارت رسیدند که بنای عظیم گنبد سلطانیه را می‌توان دانشگاه معماری ایران در دوره اسلامی نامید (مولائی و اشکواری، ۱۳۹۶). معماری ایلخانی به معماری پیشینیان وابستگی دارد و در حقیقت تکامل منسجم سبک‌ها و فن‌های سلجوقی است. به‌طور کلی این معماری دارای خصوصیات ویژه‌ای بود (خالدیان، کریمیان، پوراحمد و مظاہریان، ۱۳۹۷). در این دوره معماری کلیه بناها دارای مقیاس‌های بزرگی بودند. عوامل ساختاری افزایش یافتند، نقشه‌های آن‌ها متفاوت شدند و استفاده از شکل‌های فضایی کاهش یافت و فضاهای خالی افزایش پیدا کردند. گنبدها که معمولاً دوسوم ساختمان را دربرداشتن، با زیبایی و شکوه بیشتری با ساختمانی که روی آن قرار داشتند، یکی می‌شدند (منتظر و سهیلی، ۱۳۹۹). مسجد نیایشگاه و محل

گردهمایی مسلمانان در اقصی نقاط جهان است. مسجد قدمتی به تاریخ اسلام دارد چراکه بنای اولین مسجد با ورود پیامبر اسلام به مدینه و به دست آن حضرت پایه‌گذاری شد لذا مساجد از مصادیق بارز جامعه اسلامی است. نقش‌آفرینی مساجد در عرصه‌های مختلف جامعه اسلامی، توسعه و گسترش فرهنگ و تمدن اسلامی را به دنبال داشته است (سلیمانی، فرهمندبروجنی و اکبری فرد، ۱۳۹۰). البته نمی‌توان تأثیر فرهنگ و شرایط اقلیمی هر جامعه را بر نوع معماری آن نادیده انگاشت. تنوع رنگ‌ها از فیروزه‌ای فراتر رفت و رنگ‌های سبز و قهوه‌ای و مشکی به رنگ‌های معرق‌کاری اضافه شد. فضاهای شهری بخشی از فضاهای باز و عمومی شهرها هستند که به‌نوعی تبلور ماهیت زندگی جمعی می‌باشند؛ یعنی جایی که شهروندان در آن حضور دارند. فضایی که به همه مردم اجازه می‌دهد که به آن دسترسی داشته باشند و در آن فعالیت کنند (رمضانی و حسینی، ۱۴۰۰). ماهیت فضاهای عمومی آن است که به‌راحتی قابل دسترسی باشند و شامل فضاهای بسته بدون سقف یا مسقف (ساختمان‌های مذهبی و سازمان‌های مدنی) می‌شوند. این فضاها کالبد‌های مختلفی از فرم ساخته‌شده تا محیط‌های طبیعی دارند. در معماری ایلخانی ساختمان‌های دینی از قبیل مساجد و مدارس و زیارتگاه‌ها و مقبره‌ها بر ساختمان‌های غیردینی رجحان داده شد و این نشانه کامیابی اقتصادی آن زمان است. دوره ایلخانیان در ایران با فروپاشی امپراتوری خوارزمشاهی و تشکیل و تثبیت حاکمیت مغول در ایران آغاز می‌شود (قنبری، ۱۳۹۲). هجوم برق‌آسای سپاه مغول به ایران، طومار سلسله نوپای خوارزمشاهی را در غرب آسیا در هم پیچید و از پی آن عصری جدید در فرهنگ و تمدن اسلامی در مشرق زمین آغاز گردید. هرچند که تهاجم مغولان به ایران، در آغاز خرابی‌ها و ویرانی‌های بسیار زیادی را به بار آورد اما دیری نگذشت که از میان خاکستر آن تمدنی شکوفا، درخشان و بی‌همتا در تاریخ فرهنگ و تمدن بشری برخاست (نقی‌زاده، ۱۳۹۲). توان بازآفرینش کیفیت فضایی تجربه‌شده در معماری سنتی ایران، به‌ویژه در فضای عبادی و معماری مساجد که یکی از مهم‌ترین کالبد‌های ساخته‌شده در سنت ساختن در ایران بوده است، مشروط به توان فهم دقیق و عمیق آن کیفیت‌های فضایی و تحلیل عناصر و اجزا و فضاهای آن‌هاست (سلطانی و حیاتی، ۱۳۹۹). به‌رغم پژوهش‌های فراوان در حوزه معماری مسجد، امروز تعریف راه‌کارهای ساخت مسجد و تعیین کیفیت‌های فضایی و نشانه‌های بصری آن‌یکی از چالش‌ها و پرسش‌های اساسی در حوزه پژوهش و ساخت آن کاربری است. معماری مساجد در ایران، در دوران مختلف به انحنای متنوعی ساخته‌شده و همواره توانسته ضمن حفظ پیوستار تاریخی با دوران قبل از خود، برآورده سازد و درعین‌حال پاسخ‌گویی نیازهای مادی و معنوی نمازگزاران باشد (باقرزاده کثیری، کاظمی، حسینی و سیدالماسی، ۱۴۰۰).

مختصری از ادبیات و سوابق مربوطه را می‌توان در مقالات و تحقیقات مشابه ارزیابی کرد، با توجه به پهناور بودن قلمرو حکومتی دوره ایلخانیان و همچنین تعدد فرهنگ‌ها و تمدن‌های مختلف، الگوهای شهرسازی در آن دوره به‌طور کامل و جزئی مورد بررسی قرار نگرفته است. دوره ایلخانی به‌دلیل تعدد پایتخت (تبریز، سلطانیه، مراغه) جامعه‌ی آماری بزرگ‌تری را نیز در بر می‌گیرد. به همین دلایل در این مقاله سعی بر این می‌باشد که این برهه‌ی مهم تاریخی موردتوجه قرار گیرد. منتظر و سهیلی (۱۳۹۹) در مقاله خود تحت عنوان مطالعه تطبیقی معماری مساجد معاصر تبریز، بر پایه معیارهای طراحی منتج از مفاهیم دینی مؤلفه‌های طراحی معماری مساجد را در راستای مفاهیم دینی در ۳ حیطه مؤلفه‌های کارکردی، معنایی و کالبدی طبقه‌بندی نموده‌اند و با بررسی مساجد معاصر تبریز به این نتیجه رسیده‌اند که بعد معنایی الگوها، نسبت به ۲ بعد دیگر، بیشترین تبعیت را در مساجد تبریز دارد (احمدی، فرکیش، احمدی و میرزاکوچک خوشنویس، ۱۳۹۹). در مقاله‌ای بازشناسی رابطه رمزگان معماری مساجد و کیفیت حضور قلب نمازگزاران از روش تحقیق آمیخته استفاده‌شده و تأثیر اصول کالبدی معماری مسجد به میزان حضور قلب و بازشناسی تأثیر مؤلفه‌های رمزگونه معماری مساجد بر میزان حضور قلب در مساجد صفوی، بررسی شده است و یافته‌های تحقیق وجود رابطه‌ای معنادار بین مؤلفه‌های کالبدی معماری مساجد با میزان حضور قلب نمازگزاران در مساجد را نشان می‌دهند که در آن میزان تأثیر مؤلفه کالبدی از دیگر مؤلفه‌ها بیشتر بوده. فخاری و حمزه‌نژاد (۱۳۹۷) بازشناسی الگوهای شهرسازی و طراحی شهری بر پایه آموزه‌های اسلامی و بررسی مظاهر آن در عصر صفوی - نمونه موردی شهر اصفهان نتایج حاصل از این پژوهش نشان می‌دهد از طرفی اصول پایه‌ای دین اسلام به

آن میزان عمیق و حساب شده‌اند که در هر زمان قابلیت تطبیق با نیازهای روز را دارند و از طرفی نظام‌های شهری در هر زمان نیازمند روزآوری شاخص‌های کیفی خود متناسب با نیاز روز و با توجه به سنجه‌های دینی هستند. باباخانی (۱۴۰۰) در مقاله سیر تحول عناصر تزئینی اسلامی بناهای تاریخی و مساجد در دوره ایلخانی نویسنده در این پژوهش عناصر تزئینی و هنر در این دوره را تلفیقی از هنر شرق دور، آسیای مرکزی و هنر دوره‌های قبل ایران در نظر گرفته‌اند. تزئینات ابنیه دوران اسلامی ایران، معمولاً از ۳ نوع مصالح آجر، گچ، کاشی و یا تلفیقی از این‌هاست که گچ‌بری از دوران اولیه اسلام تا دوره تیموریان به‌عنوان عنصر قالب در تزئینات وجود داشته و عمده کاربرد آن در محراب‌ها و کتیبه‌های اجراشده در بنا بوده است. قنبری (۱۳۹۲) تحلیل خوانش مخاطبان از گونه‌های مختلف مساجد معاصر تبریز از دیدگاه فرم و نماد و با معیار احکام فقهی شیعی نتایج حاصله از پژوهش نشانگر خوانش مساجد معاصر تبریز، بر اساس عناصری چون گنبد و مناره بوده و مفاهیم فرامادی مانند آرامش روحی و معنویت در آن نقش مهمی را دارند. ولایتی، کرمی‌پور و سعادت‌راد (۱۳۹۹) مطالعه معماری ایلخانی با تکیه بر آثار معماری شهر اوجان این مقاله با رویکرد باستان‌شناختی درصدد ارائه گزارشی از ۴ فصل کاوش قلعه و ارگ حکومتی شهر تاریخی اوجان می‌باشد که بر روی ویرانه‌های دوره سلجوقی بنا شده است. معماران سازنده شهر اوجان ضمن اینکه تحت تأثیر شیوه و الگوی معماری سلجوقی قرار گرفته بلکه با الگوبرداری از شیوه معماری دوره‌های پیشین ایران الگو و روش نوینی در ساخت و تزئین آثار معماری ارائه نموده‌اند.

۳- روش‌شناسی

روش تحقیق به‌کاررفته در این پژوهش توصیفی و تحلیلی است که از طریق مطالعه کتابخانه‌ای و برداشت‌های میدانی انجام شده است. در همین راستا ابتدا تاریخچه مختصری از تحولات تاریخی دوره ایلخانی ذکر شده است. سپس به بررسی مساجد این دوره پرداخته شده سپس محتوای کالبدی بناها از جمله آرایه‌ها و تزئینات ایوان‌ها، سردر، گنبد و؛ که جنبه نمادین دارد تحلیل شده است و ۵ مسجد از مساجد ایلخانی تبریز، مسجد جامع تبریز، مسجد صادقیه، مسجد سیدحمزه، مسجد جامع مرند از لحاظ مؤلفه‌های سازنده که در این پژوهش، عناصر: گنبد، شبستان، منار، صحن، محراب، تزئینات، پلان، نما و تاریخ ساخت موردبررسی و تحلیل قرار گرفته شده است. در کنار مسجد جامع مرند که از مساجد مهم آذربایجان شرقی در دوره ایلخانی بوده موردبررسی قرار گرفت. در این پژوهش در ابتدا از آرایه‌های تزئینی از نماهای داخلی و خارجی بنا تصویر تهیه گردید و سپس با روش کتابخانه‌ای با بررسی اسناد و نقشه‌های مساجد مورد مطالعه به بررسی و تحلیل بر اساس موضوع پرداخته شده است. هدف از تحقیق بازشناسی و استخراج مؤلفه‌های سازنده مساجد دوره ایلخانی تبریز به بررسی و تحلیل پرداخته شده است و در پژوهش حاضر درصدد است تا به این سؤال پاسخ دهد که می‌باشد و سؤال اصلی مطرح شده در مقاله روند مؤلفه‌های اصلی سازنده مساجد دوره ایلخانی تبریز چگونه بوده است؟

۴- یافته‌ها

شهر تبریز طی این دوره در بطن سیاست‌های شهرسازی ایلخانان قرار گرفته و به نمونه‌ای کامل از یک شهر توسعه‌یافته ایلخانی بدل گشت. با توجه به بررسی ساختار شهر تبریز در دوره پیش از ایلخانان و تعیین محدوده باروی آن به همراه فضاهای مهم شهری چون میادین، ارگ حکومتی و مسجد جامع، چگونگی روند توسعه شهر در دوره ایلخانی مشخص و محورهای سیاست‌های اعمال شده تعیین شده و به همین دلیل در شهرها توجه به اماکن مذهبی بیشتر شده بود. در ادامه به بررسی و تحلیل مساجد ذکر شده، ۴ مسجد دوره ایلخانی به همراه مسجد جامع مرند که یکی از مهم‌ترین مساجد دوره ایلخانی آذربایجان شرقی هست پرداخته شده است. البته باید خاطر نشان کرد که تحقیق حاضر به دلیل قدیمی بودن بناها و متأسفانه تخریب بیشتر قسمت‌های مساجد با محدودیت روبه‌رو بوده. در دوره ایلخانی، استفاده از تزئینات گچ‌بری رواج بسیار یافته بود؛ بنابراین، در قسمت‌های مختلفی از مسجد جامع تبریز از جمله زیرزمین و نمازخانه قدیمی آن، می‌توان تزئینات گچ‌بری و رنگی انجام گرفته بر روی محراب را مشاهده کرد. باین وجود، در طول

مرمت‌های انجام‌گرفته بر روی این بنا و در دوره قاجار، بخشی از تزیینات گچ‌بری محراب در نمازخانه قدیمی پوشانده شده بود. در جدول زیر خلاصه‌ای از مطالعات و بررسی مساجد ساخته‌شده در دوره ایلخانی آورده شده است.

جدول ۱- مطالعات و بررسی مساجد ایلخانی تبریز

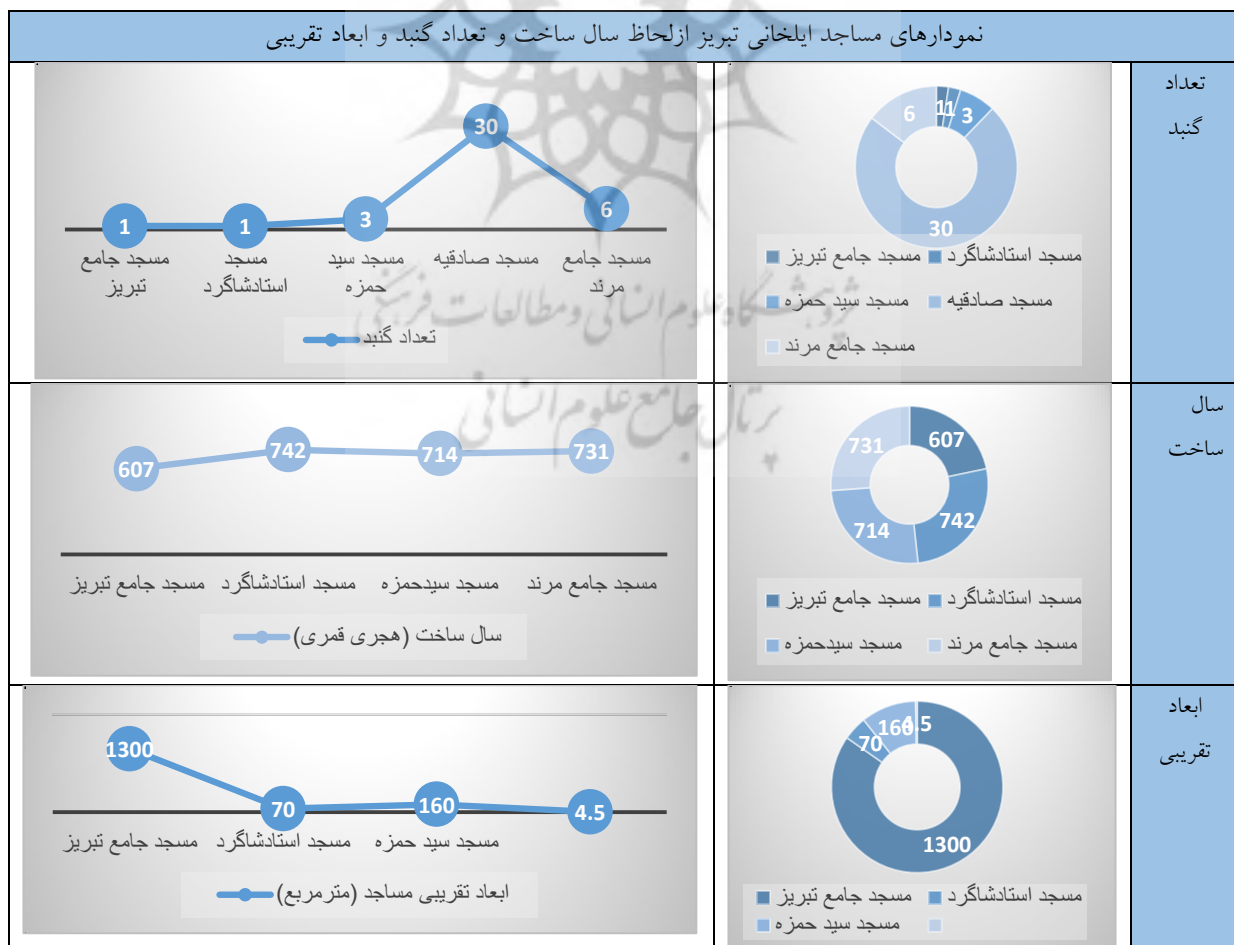
عناصر	مسجد جامع تبریز	مسجد استاد و شاگرد	مسجد سید حمزه	مسجد صادقیه	مسجد مرید
گنبد	گنبد آجری (از نوع باریکه طاقدار بابر)	گنبد آجری به کمک ترمیمه هایی به روی بنا قرار گرفته. (از نوع باریکه طاقدار بابر)	گنبد آجری به قطر ۸ متر و دو طاق و دو گنبد کوچکتر در شمال و جنوب مسقف می‌شود. (از نوع باریکه طاقدار بابر)	۳۰ گنبد ضریبی آجری (از نوع باریکه طاقدار بابر)	۶ گنبد آجری (از نوع باریکه طاقدار بابر)
پلان	مستطیل شکل به ابعاد ۲۰ * ۶۵ متر	مستطیل شکل ابعاد تقریبی ۳,۵ * ۲۰ متر	مستطیل شکل به ابعاد ۸ * ۲۰ متر	مستطیل شکل	مستطیل شکل
نما					
نمازه‌ها	دو نمازه	-	نک نمازه	-	نک نمازه
صحن	دارای صحن مستطیل شکل	سابقاً دارای حوض	صحن نسبتاً وسیع است که در سمت جنوب آن مقبره و در سمت مشرق و شمال آن محل تدریس و حجرات طلاب علوم دینی	-	فاقد صحن
محراب	دارای ابعاد ۷/۶۵ در ۷/۶۵ متر (مربع شکل) دو طاق نما و قوسی در وسط یک کتیبه ی اصلی	-	-	-	دارای ۲ محراب گچ‌کاری شده محراب موجود در قسمت جنوب مسجد به عرض ۲/۷۵ و ارتفاع ۶ متر واقع شده. محراب دوم در قسمت شرقی ساخته شده از آجر
تزیینات سنگی	طاق پوش طاق آجری و ستون سنگی	دو تزیینات در دو طرف بنا	تزیینات ستوندار دارای فضای گنبدی و دارای غرفه‌بندی	دارای ۲۰ ستون سنگی	ستون سنگی و طاق آجری

تزیینات	کاشی کاری مرمر کتیبه ای گچبری به خط کوفی	عمده تزیینات از آجر	آئینه کاری زیبای بالای قبر امامزاده کتیبه‌ای به خط نستعلیق تصویر نقائسی شده سید حمزه و فرزندش سید حسین دورنادر مسجد ازاره ای مرمری خوش رنگی به ارتفاع ۱۰۵ سانتی متر نجیه شده که بر قسمت فوقانی آن سوره مبارکه اسراء به خط ثلث به طور برجسته نقر شده است.	دارای یک کتیبه مرمرین	دارای کتیبه رنگی یکی در شیستان و دیگری در محراب به اندازه ۲/۷۵*۶
تاریخ ساخت	۶۲۳-۶۰۷	۷۴۲	۷۱۴	۱	۷۳۱

منبع: نگارندگان

در هنر و معماری دوره ایلخانی، جزئیات بندکشی آجرها، گچ کاری و تزیینات کاشی کاری باکمال دقت و صحت در کنار آجرکاری پیشرفته دوره قبل، تداوم و رواج پیدا کرد. محراب‌های دوره ایلخانی از حیث تنوع و کثرت آثار، در مقایسه با دیگر اعصار تاریخی هنر و معماری ایران، در نوع خود بی‌نظیرند. گنبد بزرگ و طاق‌ها و پایه‌های آجری مسجد استاد و شاگرد در عین سادگی از جذابیت خاصی برخوردار است. گنبد آجری، به کمک ترمبه‌هایی به روی بنا قرار گرفته و در قسمت طاق آن عبارات مربوط به تعمیرات سال ۱۳۳۸ ه.ق نوشته‌اند.

جدول ۲- نمودارهای مساجد ایلخانی تبریز بر اساس سال ساخت و ابعاد و تعداد گنبد

منبع: نگارندگان

۵- بحث و نتیجه‌گیری

با توجه به نتایج حاصل از تحلیل نمونه‌های موردی می‌توان چنین نتیجه گرفت می‌شود که بیشترین تعداد گنبد مربوط به مسجد صادقیه می‌باشد و از نظر وسعت بزرگ‌ترین آن‌ها مسجد جامع تبریز و کوچک‌ترین سید حمزه بوده است و از لحاظ تاریخ ساخت مسجد جامع تبریز قدیمی‌ترین مسجد دوره ایلخانی در تبریز می‌باشد و همچنین در مساجد گنبد دار بررسی شده اکثراً دارای گنبدهای باریکه طاق‌دار باربر هستند و همچنین اکثر گنبدها از جنس آجر بوده و گوشه‌سازی آن‌ها از نوع کاربندی می‌باشد و همچنین به دلیل اقلیمی ارتفاع آن‌ها تا حدودی مردم‌وارتر است. اکثر گنبد مساجد مورد تحلیل دارای نورگیر بوده که این نورگیرها در شکرگاه‌ها و بخش منحنی گنبدها قرار گرفته است. گوشه‌سازی گنبد مسجد سیدحمزه از نوع کاربندی شده دارای کنبارک، شاپرک و دم‌باریک است (نگارندگان). سطح درونی گنبد بزرگ مسجد، مزین به اسماء جلاله، آیات و نقوش مختلف تزیینی است که زیبایی خاصی به گنبدخانه بخشیده است. نوشته‌ها و تزیینات مسجد سابقاً همه مذهب بوده‌اند، اما در تعمیرات سال‌های ۱۳۳۳-۱۳۳۴، رنگ‌های نامتناسبی روی آن‌ها کشیده‌اند. در نواحی کوهستانی و مرتفع برخلاف سواحل جنوبی کشور، حداکثر استفاده از حرارت و حفظ آن مبنای هرگونه طراحی اقلیمی است. لذا به‌منظور تنظیم شرایط محیطی و دمای مطلوب جهت تأمین شرایط آسایش انسان، در طراحی و اجراء غالب مساجد در این نواحی از این موارد رعایت شده است.

مصالح بنایی مانند سنگ، آجر و خشت که دارای جرم حرارتی زیاد می‌باشند، برای ساخت مساجد استفاده می‌شد. این مصالح در عین اقتصادی و در دسترس بودن، باعث تعدیل دمای داخل بنا و حفظ حرارت روز برای شب‌هنگام می‌شوند. همچنین از آنجایی که سقف اکثر مساجد مورد بررسی این نواحی آجری و به شکل گنبد و یا طاق می‌باشد، لذا این گونه سقف‌ها احتیاج به پایه‌های قطور سنگی یا آجری داشته‌اند که به نوبه خود باعث افزایش جرم حرارتی و کاهش اتلاف حرارتی می‌شوند. بر طبق بررسی مشاهده شده است که ایلخانیان نیز این شیوه را در پیش گرفته‌اند و در ساخت تمامی مساجد مورد بررسی از آجر استفاده کرده‌اند. همچنین تمامی مساجد دارای ستون‌های ضخیم و سقف‌های مردم‌وار هستند.

ارتفاع اکثر مساجد این نواحی نسبتاً کوتاه است. لذا حفظ حرارت در داخل ساختمان و گرم نمودن فضاها داخل، به دلیل سطح تماس کمتر بنا با محیط خارج، بهتر صورت می‌گیرد.

ابعاد بازشو در شبستان این مساجد اغلب کوچک و به تعداد کم هستند تا از تبادل حرارت با فضای خارج و اتلاف حرارت جلوگیری شود. اهمیتی که حیاط در سایر اقلیم‌ها دارد، در این مساجد مشاهده نمی‌شود. بعضی از آن‌ها کاملاً فاقد حیاط و برخی دیگر که دارای حیاط مرکزی هستند، بعضاً فاقد ارتباط محوری قوی بین حیاط و شبستان مسجد هستند. مسجد سید حمزه از جمله مساجد بدون حیاط مرکزی است. در مساجدی که دارای حیاط مرکزی هستند، ۱ یا چند شبستان زمستانی که کاملاً محصور و جدای از فضای سرد خارج هست وجود دارد. پلان مساجد با بافت اطراف خود تلفیق شده و متصل به ابنیه مجاور می‌باشند که این امر در حفظ حرارت داخل مساجد و همچنین ابنیه مجاور مؤثر است. این مساجد با فضاها کاملاً محصور و کالبدی آجری و قطور، برای اقلیم سرد تبریز تا حدودی مناسب است، زیرا اگرچه جرم حرارتی بسیار زیاد مسجد باعث تعدیل دمای داخل مسجد در طی شبانه‌روز می‌شود، ولی گرم کردن فضای حجیم داخل مسجد در زمستان‌ها مشکل است. در طی تابستان با باز کردن پنجره‌های فوقانی مسجد، امکان تهویه و جابجایی عمودی هوا و خنک نمودن فضای داخل مسجد به‌آسانی میسر است.

۶- تقدیر و تشکر

بدینوسیله از اساتید محترم دانشگاه آزاد اسلامی واحد آذرشهر بویژه خانم دکتر سعیده فیضی عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد آذرشهر بابت راهنمایی‌های ارزشمندشان در نگارش و تکمیل این مقاله نگارنده را همراهی کردند، کمال تشکر و قدردانی را دارم.

۷- منابع

- ۱- احمدی، م.، فرکیش، ه.، احمدی، و.، و میرزا کوچک خوشنویس، ا. (۱۳۹۹). بازشناسی رابطه رمزگان معماری مساجد و کیفیت حضور قلب نمازگزاران. فرهنگ، معماری و شهرسازی، ۵(۲)، ۵۱-۷۴.
- ۲- باباخانی، ه. (۱۴۰۰). سیر تحول عناصر تزئینی اسلامی بناهای تاریخی و مساجد در دوره ایلخانی. فصلنامه معماری سبز، ۷(۳)، ۱۸۱-۱۹۰.
- ۳- باقرزاده کتیری، ش.، کاظمی، م.، حسینی، ا.، و سیدالماسی، م. (۱۴۰۰). تبیین تجربه فضای مساجد جامع آذربایجان شرقی مبتنی بر نظریه اتمسفر فضا. معماری و شهرسازی آرمان‌شهر، ۱۴(۳۵)، ۲۵-۳۹.
- ۴- باقری بهشتی، آ.، حبیب، ف.، و زرآبادی، ز. (۱۳۹۸). مطالعه تطبیقی منظر شهری خرمشهر و برلین در حفظ خاطرات جمعی. فصلنامه علمی مطالعات میان فرهنگی، ۱۴(۳۹)، ۴۵-۶۸.
- ۵- پهلوان علمداری، ل.، و حبیب، ف. (۱۳۹۷). بررسی و تحلیل الگوهای اسلیمی و نقوش گیاهی محراب الجایتو مسجد جامع اصفهان. نقش جهان، ۸(۴)، ۲۱۳-۲۲۱.
- ۶- حمزه‌نژاد، م. و فخار، ص. (۱۳۹۷). بررسی الگوهای شهرسازی و طراحی شهری بر پایه آموزه‌های اسلامی و بررسی مظاهر آن در عصر صفوی-نمونه موردی شعر اصفهان. پایان‌نامه کارشناسی ارشد شهرسازی دانشگاه پیام نور مرکز تهران شرق.
- ۷- خالدیان، س.، کریمیان، ح.، پوراحمد، ا.، و مظاهریان، ح. (۱۳۹۷). ساخت و سازمان فضایی شهرهای ایران در گذار از دوره ساسانی به دوران اسلامی. مطالعات باستانشناسی، ۸(۲)، ۳۵-۵۱.
- ۸- دانش پور، ع.، علی‌الحسابی، م.، و حسینی کومله، م. (۱۳۹۹). پدیدارشناسی دگرگونی، پیوستگی و پایایی مفهوم شهر و خاطره در مرکز تاریخی تهران از منظر معماران، مورخان و اصحاب هنر. فصلنامه علمی مطالعات میان فرهنگی، ۱۵(۴۴)، ۵۱-۷۶.
- ۹- رضائی، ه.، و حسینی، ک. (۱۴۰۰). ارائه مدل کاربردی طراحی فضاهای شهری زیست پذیر شاد با رویکرد ارتقای کیفیت زندگی در محله تجریش. پژوهش‌های معماری نوین، ۱(۲)، ۸۳-۶۳.
- ۱۰- سلطانی، ا.، و حیاتی، ح. (۱۳۹۹). واکاوی نقش اخلاق و دین‌داری در معناداری زندگی با تأکید بر راهکارهای قرآن کریم (مطالعه موردی: دانشجویان رشته معماری دانشگاه آزاد اسلامی واحد ایلام). فصلنامه علمی مطالعات میان فرهنگی، ۱۵(۴۴)، ۱۵۵-۱۸۳.
- ۱۱- سلیمانی، پ.، فرهنگ‌بروجنی، پ.، و اکبری فرد، م. (۱۳۹۰). مقایسه ساختار تزئینات چوبی مسجد جامع ایبانه با مساجد چوبی آذربایجان. مطالعات هنر اسلامی، ۷(۱۴)، ۲۵-۴۰.
- ۱۲- قبادیان، و. (۱۳۸۵). مبانی و مفاهیم در معماری معاصر غرب. دفتر پژوهش‌های فرهنگی. تهران.
- ۱۳- قنبری، م. (۱۳۹۲). مقایسه تطبیقی شهرهای دوران اولیه ظهور اسلام در پاسخ‌گویی به صفات شهر اسلامی مورد تأکید متون اسلامی (نمونه موردی: شهر اصفهان). پایان‌نامه دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز.
- ۱۴- مردای، ا.، و جعفرپور، س. (۱۳۹۲). بررسی روند توسعه شهری طی شهرسازی ایلخانی با تحلیلی بر توسعه شهری تبریز. معماری و شهرسازی ایران، ۴(۶)، ۱۰۲-۸۹.
- ۱۵- منتظر، ب.، و سهیلی، ج. (۱۳۹۹). مطالعه تطبیقی معماری مساجد معاصر تبریز، بر پایه معیارهای طراحی منتج از مفاهیم دینی. علوم و فناوری محیط‌زیست، ۲۲(۱۲)، ۲۰۵-۲۱۹.
- ۱۶- مولایی، ص.، و اشکوری، م. (۱۳۹۶). نماد و نشانه در معماری اسلامی مطالعه موردی: مساجد ایلخانی در ایران. پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه زنجان.

- ۱۷- نسترن پور، ن. و طبسی، م. (۱۴۰۱). ریخت‌شناسی هندسی مساجد اسلامی. پژوهش‌های معماری نوین، ۲(۲)، ۷-۲۱.
- ۱۸- نقی‌زاده، م. (۱۳۹۲). شهر اسلامی و روش بهره‌گیری از متون مقدس. ماهنامه تخصصی کتاب ماه هنر، ۲۴-۳۴.
- ۱۹- ولایتی، ر.، کرمی‌پور، ح.، و سعادت‌راد، ف. (۱۳۹۹). بررسی معماری ایلخانی با تکیه بر آثار معماری شهر اوجان. باغ نظر، ۱۷(۹۰)، ۶۷-۸۰.

Recognizing the Principles of the Constructive Components of the Ilkhanid Period Mosques Case Example: Tabriz city

Reza Abdol Mohammadi¹, Saeedeh Feizi^{2*}

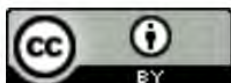
1- Master's student in urban design, Azarshahr Branch, Islamic Azad University, Azarshahr, Iran.
R.abdolmohammadi73@gmail.com

2- Assistant Professor, Department of Architecture and Urban Planning, Azarshahr Branch, Islamic Azad University, Azarshahr, Iran. (Corresponding Author)
S_feizi76@yahoo.com

Abstract

The urban development of the Ilkhanid period includes one of the most notable examples of Iranian urban development, which was created according to the political, social, religious, and cultural conditions during the Mongol attacks. During this period, with the advent of Islam in Iran, we have witnessed extensive physical and non-physical changes in the architecture of mosques. The Ilkhani period started with severe destruction, but with the arrival of worthy Iranian ministers and the conversion of the Ilkhani kings to Islam, mosque architecture developed. In the present research, with the descriptive and analytical method carried out through the library study, field findings, and photography of Ilkhani mosques in Tabriz, an attempt has been made to mention a brief history of the historical developments of the Ilkhanid period. Then, Tabriz's mosques of this period have been examined, and the physical content of the buildings, including the arrays and decorations of the porches, domes, etc., which have a symbolic aspect, has been analyzed. According to the analysis of mosque components, the patriarchal kings paid particular attention to Islamic teachings. Along with these patriarchs, they tried to build mosques in accordance with the existing conditions at that time, taking into account the climatic and social circumstances of Tabriz.

Keywords: Constructive Components, Ilkhanid Period, Mosques, Tabriz.

This Journal is an open access Journal Licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License

(CC BY 4.0)